

Intervenció arqueològica a les portes de la ciutat de Barcelona: l'exemple de l'avinguda Vilanova, 3-11 / carrer Roger de Flor, 39-43

JORDI AGUELO, CARMÉ SUBIRANAS

INTRODUCCIÓ

El solar de l'avinguda Vilanova, 3-11 / carrer Roger de Flor, 39-43, se situa, fins al segle xx en un indret fora del recinte de l'antiga muralla medieval, del segle XIII, un espai aliè a l'entramat urbanístic de la ciutat i a les transformacions que se succeïren des de la fundació de l'urbs romana (al segle I dC) o als posteriors eixamples medievals. “Fora de les muralles, el paisatge urbà estava dibuixat per la natura més que per la mà de l'home; a l'est i a l'oest de la ciutat hi corrien rieres la primera anomenada el Merdançar, pel seu contingut, i la segona, l'Areny (...). A l'altre costat del rec Comtal hi van predominar els horts durant gairebé tot el segle XIII...” (Banks, 1980).

Un espai, doncs, amb una reduïda ocupació, on l'urbanisme amb edificacions organitzades esdevingué probablement inexistent si exceptuem alguns edificis de funció i caire molt particular com els molins, les masies o els hostals. Malgrat això, és evident la proximitat d'aquest espai a una de les antigues portes d'entrada a la ciutat pel costat de llevant, l'antic Portal Nou, l'existència del qual es constata des de l'any 1295.

Aquesta proximitat, tot i la seva condició d'espai fora muralles, esdevé un factor essencial a l'hora de comprendre les característiques de les restes arqueològiques documentades, unes restes que mantenen una relació directa amb l'antiga ciutat de Barcelona i el seu període medieval i modern. Aquest caràcter extramurs es perllongà fins a l'enderroc de les muralles —l'any 1854— i la posterior creació del nou Eixample de Barcelona —inici del segle xx.

ELS PRIMERS INDICIS D'ACTIVITAT HUMANA. SEGLES IX-XII

La necròpolis (segles IX-XII)

Les evidències d'ocupació més antigues documentades al solar de l'avinguda Vilanova, 3-11 / carrer Roger de Flor 39-43, corresponen a les restes d'una necròpolis que

cronològicament ha de situar-se dins un període que va del segle IX al segle XII. A l'espera de les analítiques de carboni 14, aquesta cronologia ens ve essencialment determinada per la tipologia d'alguna de les tombes —sobretot les situades a les cotes inferiors—, de fossa clarament antropomorfa, per la seva orientació —sempre disposades est-oest— i per la seva relació amb les restes d'una edificació situada a la zona sud-est del solar i originada a la primera meitat del segle XIII. La seva presència tallava algun dels enterraments, un fet que evidenciava clarament l'amortització/desaparició de la zona de necròpolis. El conjunt funerari documentat era format per unes tombes, distribuïdes dins una extensa àrea que ocupava la meitat sud del solar. Les dades arqueològiques no aporten cap indicatiu d'altres tipus d'ocupacions coetànies a l'existència de la necròpolis ni tampoc anteriors.

Cal indicar, també, que malgrat que s'hagi datat aquesta necròpolis entre els segles IX i XII, una part d'aquesta, el seu sector més occidental, probablement va deixar de funcionar a mitjan segle X, arran de la construcció d'un paleocanal d'uns 4 metres d'amplada, el qual tractarem en el proper apartat, que si bé no talla físicament cap enterrament, sí que divideix clarament l'espai de necròpolis en dues parts. Aquesta circumstància ens fa plantejar que la construcció del paleocanal en qüestió, probablement, d'una banda, destruï part d'aquesta necròpolis i canvià, en conseqüència, l'ús de l'espai, passant d'un ús funerari a un de circulació d'aigua; i d'altra, aïllà una part de la necròpolis de la resta de l'espai funerari, en quedar unes tombes aïllades a l'oest del paleocanal, i la resta a l'est d'aquest. Probablement, les tombes que quedaren a la part occidental corresponen a un espai que a mitjan segle X devia deixar de funcionar com a necròpolis.

Un cop evidenciada clarament l'existència d'un espai amb clars usos funeraris, calia interpretar històricament i territorialment la seva presència que forçosament havia d'estar directament relacionada amb algun element o edificació singular.

La zona escavada posà al descobert un total de 46 enterraments. Tipològicament, totes les tombes corresponien a sepulcres de fossa, excavats a l'estrat pregeològic o geològic i orientades sempre est-oest; cap dels enterraments presentava evidències del tipus de coberta, ni tan sols en els documentats a les capes inferiors.

Pogueren diferenciar-se essencialment diverses tipologies: les fosses simples, de forma ovalada; les fosses quadrangulars, amb els angles arrodonits, i les fosses del tipus antropomorf. Aquestes últimes corresponien específicament als nivells inferiors de la necròpolis. En cap dels enterraments s'identificà cap tipus de material arqueològic associat a l'existència d'aixovar.

Totes aquestes dades deixen fora de dubte que es tracta d'una necròpolis vinculada al període altmedieval, descartant de forma rotunda la cronologia romana de cap dels enterraments.

La definició d'una cronologia específica planteja la pregunta del perquè de la situació d'aquesta necròpolis altmedieval al lloc, tenint en compte que es tracta d'un període en què s'hauria de relacionar amb l'existència d'algun edifici religiós.

En aquest sentit és coneguda històricament l'existència en aquest lloc del territori de Barcelona, de l'església de Santa Eulàlia del Camp, un edifici actualment desaparegut, però situat en un indret molt proper a la zona on s'ha dut a terme la intervenció. L'església de Santa Eulàlia del Camp fou edificada al segle IX a la perifèria de la ciutat, en una zona apartada. Les fonts històriques situen aquest edifici en un indret indeterminat, prop del portal Nou i en alguns casos al costat est del passeig Lluís Companys, molt a prop de l'Arc de Triomf i també molt proper al lloc on s'ha dut a terme la intervenció. (Banks, 1980)

Tenint present la cronologia de la necròpolis documentada, la suposada i extrema proximitat de l'antiga església de Santa Eulàlia i la inexistència de cap altre edifici religiós a l'entorn immediat, no podem fer més que interpretar que la necròpolis documentada correspondria a l'espai funerari associat a l'antiga església de Santa Eulàlia del Camp, un edifici que per altra banda devia coincidir cronològicament amb el període de pervivència de la necròpolis.

L'església de Santa Eulàlia, fundada al segle IX es convertí l'any 1155 en un monestir de canonges agustinians que l'any 1293 es traslladaren a l'antic convent dels frares del sac, a la plaça de Santa Anna (actualment l'avinguda del Portal de l'Àngel). La cronologia històrica d'aquest edifici coincidiria, doncs, de forma molt clara amb el període d'existència de la necròpolis documentada (segles IX-XII), i també amb el moment en què l'església es convertí en monestir de frares agustinians. Interpretem que fou en aquell moment quan s'abandonà l'ús dels terrenys annexos com a zona de necròpolis i quedà en desús l'antic espai funerari.

EL REC COMTAL I LA SEVA EXPLOTACIÓ. SEGLES X-XIX

El rec Comtal correspon a una sèquia que tenia el seu origen en el marge dret del Besòs, dins del terme municipal de Montcada i Reixac, on “una resclosa desviava l'aigua del riu cap al canal i a partir d'aquest punt seguia el traçat marcat pel nivell del terreny als peus del Coll de Finestrelles, els termes municipals de Sant Andreu de Palomar i Sant Martí de Provençals. S'endinsava intramurs de la ciutat de Barcelona prop de la Porta Nova i desaguava al Bogatell, entre el port i l'actual parc de la Ciutadella” (Martín Pascual, 1999, p. 18).

El rec Comtal va ser construït a inicis de la segona meitat del segle X, sota l'autoritat del comte de Barcelona, Mir (954-966)¹ — tot i que no serà fins al segle XI que serà qualificat de *Comtal*² —, per tal de fomentar les activitats molineres. Si bé ja als segles X i XI es té notícia d'horts i petits camps regats, cal dir que aquests inicialment tenen un paper secundari, i només es podia regar amb les aigües sobrants dels molins (Martín Pascual, 1999, p. 37), circumstància que canviarà a partir del segle XIII, moment en què el regatge

1. Les primeres fonts documentals i les primeres referències escrites sobre el rec Comtal daten del segle X, tot i que la historiografia, especialment la del segle XIX, però també la del segle XX, tradicionalment ha apuntat que aquest era una obra d'origen romà, malgrat que els arguments d'aquest suposat origen es basen més en suposicions que no pas en evidències. A més, cal tenir present que la historiografia del segle XIX es podia trobar políticament condicionada, ja que, durant el procés de despatrimonialització del rec Comtal que es va produir al segle XIX, “els orígens del Rec eren un argument de pes per tal de clarificar els drets de propietat” (Martín Pascual, 1999, p. 33). Així, el Patrimoni Reial i l'Ajuntament de Barcelona, aquest darrer a partir dels anys seixanta del segle XIX, defensaren l'antiguitat de la sèquia fent-la remuntar fins l'època romana i atribuïren la titularitat del canal als comtes de Barcelona, primer, i als reis d'Aragó i Espanya, després. Cal no oblidar que l'Estat es va negar a participar en l'ampliació de la Mina de Montcada el 1822, i que els regants argumentarien que les aigües del rec serien propietat de qui va col·laborar en el seu manteniment i ampliació. A tot això, cal afegir l'interès de l'Ajuntament de Barcelona, a partir dels anys seixanta, d'afavorir una possible expropiació en benefici de l'abastament urbà de la ciutat. Cal no oblidar tampoc, que en aquests moments s'acabava d'aprovar el projecte d'Eixample d'Ildefons Cerdà.

2. Al segle XI, concretament l'any 1076, es qualificarà per primer cop de *Comtal* el rec, i sembla ser que devia ser una manera de consolidar l'autoritat comtal “com a garantia dels béns d'aprofitament públic, davant les reivindicacions dels Montcada sobre alguns dels molins del rec” (Martín Pascual, 1999, p. 37).

associat al rec Comtal, experimenta un avenç progressiu. En les línies següents mirarem d'exposar les restes arqueològiques del rec Comtal documentades en aquesta intervenció, així com aquelles que permeten establir modificacions del traçat, i dels usos i de l'exploració de les terres a tocar del rec Comtal des del segle X fins al XIX.

El rec Comtal: vestigis d'un canal a cel obert. Segles X-XII

La línia del traçat de l'antic rec Comtal esdevenia evident al solar, ja que era definida per sengles murs laterals, longitudinals a la traça i que marcaven una clara direcció nord-sud definint a banda i banda el canal pròpiament dit i els seus límits. Tot i això, gran part del parament dels murs presentava característiques constructives associades a reconstruccions d'època moderna, situades entre els segles XVII i XX.

Malgrat el traçat clar d'aquesta estructura hidràulica, cal ressaltar el fet que durant el procés d'excavació arqueològica es posà de manifest l'existència, fora dels seus límits, de les restes del que podia haver estat un antic canal anterior, que anomenarem paleocanal, i que podria correspondre a la línia de l'antic rec Comtal, previ a la construcció de les estructures laterals que el definirien de forma més clara.

En aquest sentit, cal recordar que el rec Comtal fou, durant molts segles un canal a cel obert que en els seus orígens, al segle X i al llarg dels primers segles d'existència, no devia incorporar cap tipus d'estructura constructiva que la definís lateralment: el Rec era constituït simplement per un canal de terra excavat, amb una amplada aproximada de 4 m, a l'aire lliure, amb marges a cadascun dels costats per al pas de persones i bestiar. Aquests marges devien estar definits per canyissars que feien la funció de contenció (Marugan, 1993).

Les possibles restes d'aquest paleocanal s'identificaren essencialment a la zona sud-oest del solar, just al costat del mur de llevant que delimitava el traçat de la via d'Horta. Es tractava d'una estructura negativa, és a dir, excavada simplement al subsòl geològic i que en direcció nord-sud definia a banda i banda la línia d'un canal de direcció paral·lela al que posteriorment constituï el traçat del rec amb les seves estructures murals de delimitació. L'interior d'aquest canal era reblert per terres d'origen argilós, molt netes i amb absència gairebé total de material arqueològic. Els pocs fragments documentats presentaven evidències clares de rodament. Al fons de la cubeta que formava el retall s'identificà l'existència de calcificacions que interpretem com una conseqüència associada a l'existència d'un cabal d'aigua corrent i constant pel seu llit.

En aquest punt del jaciment és on pogué identificar-se la suposada amplada del paleocanal, ja que en direcció nord havia estat totalment alterat i mutilat per les posteriors ocupacions i canvis d'usos de l'espai.

Les relacions estratigràfiques existents semblen deixar clar que el paleocanal esmentat devia ser anterior a l'existència del traçat de la via d'Horta, la fase més antiga de la qual correspon a la primera meitat del segle XIII. La seva traça afectà directament l'existència del paleocanal, per la qual cosa cal considerar aquesta primitiva estructura hidràulica anterior a aquest moment.

En qualsevol cas, caldria interpretar que en un moment indeterminat cronològicament, però anterior al segle XIII, hauria existit ja una conducció d'aigua que curiosament, en aquest punt, prenia la mateixa direcció que la que posteriorment adoptà la línia del rec Comtal, ja definit pels murs laterals que el delimitaven.

Desconeixem, però, si aquesta antiga conducció d'aigua, de factura simple i excavada al subsòl geològic podia correspondre a les restes del rec Comtal, anterior al que es conservava just al seu costat oest. En cas que fos així és evident que, a la baixa edat mitjana es produí un cert desplaçament del traçat del rec, situant-lo, per motius desconeguts uns metres més enllà del punt on antigament havia estat situat. Si aquest paleocanal correspon a l'antic traçat del rec Comtal, caldria datar, en conseqüència, el seu funcionament, des de mitjan segle X fins al segle XII inclòs.

El rec Comtal i l'agricultura de regadiu. Segles XIII-XVII

Durant el segle XIII, el paleocanal serà abandonat en desplaçar-se el traçat del rec, i en aquest moment, també, el regatge associat al rec Comtal, dins la zona coneguda com a *hort i vinyet* de Barcelona, entre els molins del Clot, el rec Comtal i el mar, experimenta un avenç progressiu, a raó de l'increment demogràfic de la ciutat i el consegüent increment de la demanda de productes d'horta (Martín Pascual, 1999, p. 40).

El solar objecte d'aquesta intervenció —el qual no sembla relacionar-se amb l'activitat molinera del rec Comtal dels segles X-XII, pel fet que bona part d'aquest, en aquests moments, és destinat a un ús funerari, tal i com hem vist— ara, a partir del segle XIII, canviarà el seu ús. Així, la intervenció arqueològica ha posat de manifest com, el paleocanal primer, i el darrer traçat del rec Comtal després, divideixen el solar clarament en dues parts, segons el seu ús. El fet que la necròpolis no tingui continuïtat més enllà del segle XII, a més, facilitarà destinar l'espai a nous usos, i així, les terres situades a l'est del rec Comtal seran destinades a una agricultura de regadiu, aprofitant la proximitat del rec Comtal i la topografia d'aquestes terres, circumstància que permet situar una fillola, o sèquia de derivació, la qual s'ha pogut documentar, i que servia per regar aquestes terres situades a l'est del rec Comtal, és a dir, les que se situen en direcció a mar. Aquesta sèquia és feta de pedra, té secció de "U" i les seves parets són de carreus, els quals són sovint utilitzats en les construccions baixmedievales de Barcelona. L'agricultura de regadiu es mantindrà fins al segle XVII, moment en què és amortitzada la fillola amb un estrat on s'hi documenta la presència de pisa blava catalana d'aquest context cronològic.

A l'oest del rec, en canvi, on les terres guanyen en alçada des del rec en direcció cap a la muntanya, no s'hi documenta cap evidència de regadiu, ni en aquests moments, ni posteriorment, ja que la topografia no el facilita. De fet, és complicat determinar quin era l'ús d'aquestes terres durant la baixa edat mitjana, per la manca d'estructures existents, en aquesta zona del solar, datables d'aquests moments.

El motiu de l'abandó de l'agricultura de regadiu en el solar objecte d'aquesta intervenció no és prou clara, però pot haver estat motivada per la Guerra dels Segadors (1640-1652). Cal assenyalar que la desaparició d'aquesta activitat econòmica coincideix amb l'abandó d'algun habitatge també documentat en aquest solar i que més endavant, en aquest escrit, tractarem. Tant l'abandó de la sèquia, com de l'habitatge cal situar-los, a partir dels materials que els amortitzen, cap a mitjan segle XVII.

El rec Comtal: la construcció dels ponts. Segles XVII-XVIII

Fins al segle XVIII, el rec Comtal es destinà a proporcionar energia hidràulica a 13 molins, a regar terrenys de Sant Andreu de Palomar, Sant Martí de Provençals i les hortes del portal Nou, i a diferents activitats artesanals, com les relacionades amb oficis tèxtils o amb el cuir, que també utilitzaven aquestes aigües; però a partir d'aquesta centúria es produïren canvis en l'ús del sòl que es troba a tocar del rec Comtal. Les primeres fàbriques d'indianes instal·lades al Pla de Barcelona daten de la tercera dècada del segle XVIII, i entre les condicions de localització i inversió a l'hora de l'obertura figurava en lloc destacat l'aigua per a les diverses operacions de blanqueig i estampat de les peces de cotó. La majoria de prats d'indianes se situaria entre la ciutat i el Besòs, fora del portal Nou, en els terrenys de la Granota, el Juncar, la Llacuna, la Font d'Alió i Sant Martí de Provençals (Martín Pascual, 1999, p. 60-61). Segons Jaume Carrera i Pujal, la Intendència General concedeix establiments a les proximitats del rec Comtal per instal·lar "prats de les noves fàbriques d'indianes, les quals necessitaven aigua abundant per al blanqueig i espais grans per a estendre les peces" (Carrera, 1951, p. 264). Els nous usos del rec Comtal van portar a la necessitat d'haver d'augmentar el cabal disponible, i per aquesta raó, el 1778, durant el regnat de Carles III, s'obre la primera mina subterrània de captació de les filtracions procedents del Besòs, projectada i construïda essent intendent el baró de la Linde, prop del punt d'unió del riu amb el seu afluent Ripoll.

En el solar que aquí ens ocupa, els canvis s'iniciaran ja al segle XVII, però l'activitat que s'hi detecta no es correspon tant a l'ús dels terrenys per a necessitats industrials, sinó més aviat són el reflex d'uns altres canvis que es produïren en paral·lel i que també foren bàsics en el context de la industrialització, com és el cas de la creació i la desaparició d'algunes vies de comunicació, replantejant així la xarxa viària. Aquest replantejament, es detecta ja a la segona meitat del segle XVII, i arqueològicament es constata en documentar la construcció d'un pont de pedra damunt el rec Comtal, construït l'any 1677. La construcció d'aquest pont devia inutilitzar l'ús de l'antiga carretera d'Horta que discorria en paral·lel al Rec i que tractarem en el proper apartat, ja que les cotes de funcionament de la via de circulació que passava per aquest pont impossibiliten que es pugui continuar circulant per l'antiga via d'Horta. Aquest pont és fet de pedra i amb volta de canó. Cal assenyalar que d'aquest pont només ens ha arribat la volta feta de pedra lligada amb morter (sense la pavimentació de la via que passava pel damunt), i l'arc nord que delimitava aquest pont, fet de pedra tallada, i on es podia llegir 1677.

Al segle XVIII, a l'actual avinguda Vilanova, 3-11 / carrer Roger de Flor 39-43, el 1775, es construirà un segon pont de pedra, el qual serà ampliat posteriorment amb un pas de vianants fet amb maons. Aquest pont se situa a l'extrem nord del tram del rec documentat en aquest solar, i per aquest hi passava una altra via perpendicular al Rec, on en aquest cas sí que s'ha pogut documentar la pavimentació. També aquest pont tindrà volta de canó, tant la part feta de pedra com la de maó que s'hi afegeix posteriorment. En aquest cas s'han conservat els dos arcs de pedra ben tallada que delimitaven el pont de pedra, i a l'arc del seu costat nord s'hi podia llegir la data de 1775.

L'existència d'aquests dos ponts, a més de la via de Ribes, de la qual tractarem en el proper apartat, en el solar objecte d'aquesta intervenció, posen en evidència com als segles XVII, XVIII i, segurament, primera meitat del segle XIX, aquest indret esdevingué un nus de vies de comunicació a les portes de la ciutat de Barcelona.

El rec Comtal: cobertura i abandó. Segles XIX-XX

Al segle XIX es produirà el canvi de la propietat de les aigües del rec Comtal,³ de l'ús de l'espai que és a tocar d'aquest, l'enderroc de les muralles de la ciutat medieval, i la posterior planificació de l'expansió urbanística de la ciutat. Tots aquests canvis comportaran una transformació radical del solar objecte d'aquesta intervenció, i repercutiran també, en conseqüència, en el rec Comtal i les seves terres immediates.

Els molins fariners, a la primera meitat del segle XIX inicien un procés d'estanca- ment i entren en crisi de forma definitiva a partir de la segona meitat del segle, tot i que alguns sobreviuen fins al segle XX. Els prats d'indianes i altres establiments tradicionals a inicis del segle XIX es troben en regressió, i a partir dels anys quaranta d'aquest segle, "la irregularitat i migradesa i la diversitat d'usos del cabal del rec feien pràcticament im- possible la localització d'aprofitaments industrials basats en un sistema com la turbina" (Martín Pascual, 1999, p. 125).

Els terrenys de regatge vinculats al rec Comtal, fins a mitjan segle XIX mantenen la importància que havien tingut al segle XVIII, de manera que formen "el nucli de producció agrària més valuosa del corregiment de Barcelona" (Martín Pascual, 1999, p. 129); però el projecte d'Ildefons Cerdà, aprovat el 1859 i autoritzat pel Reial decret de 31 de maig de 1860, que plantejava un Eixample il·limitat que havia d'integrar amb el temps les poblaci- ons de les rodalies, totes en expansió demogràfica, urbanística i industrial, és evident que havia de tenir una repercussió directa sobre els interessos dels usuaris del rec Comtal, ja que comportava la desaparició del regatge que alimentava la sèquia en els terrenys que van de Ciutat Vella a Sant Andreu de Palomar. Malgrat tot, segons Manuel Martín Pascual, fins als anys vuitanta el col·lectiu de regants encara no havia entrat en una crisi irreversible, tal i com estava experimentant el grup dels molins (Martín Pascual, 1999, p. 172).

A tot això cal afegir la necessitat de cobrir el rec Comtal, a partir de mitjan segle XIX. Les pudors de les aigües del Rec, així com l'expansió urbanística de l'Eixample, i l'Exposició Universal de 1888, que es va fer a Barcelona, i a la qual s'accedia per l'Arc de Triomf, molt proper al solar aquí estudiat, foren factors fonamentals per entendre el perquè del cobriment del rec Comtal a la segona meitat del segle XIX.

El cobriment del rec Comtal, en el marc dels treballs d'excavació, s'ha pogut constatar que es va fer mitjançant una volta de maons lligats amb morter de calç, la qual recol- zava sobre els murs que delimiten el rec Comtal. Cal assenyalar que en el tram excavat en aquest solar no s'ha constatat cap pou de registre, imprescindible per a la neteja de llims i escombraries del rec, un cop aquest cobert. Sobre la datació del cobriment, cal situar-la entre el 1865 i el 1888. El 1888 tingué lloc l'Exposició Universal de Barcelona, moment en què el rec Comtal havia d'estar cobert, atenant que a l'esmentada exposició s'hi accedia per l'Arc de Triomf, i es fa difícil de creure que el rec Comtal no fos cobert, quan aquest passava per les proximitats de l'Arc de Triomf. Pel que fa a la data del 1865, és perquè és la datació del projecte de soterrament del rec Comtal per part de l'Ajuntament de Barcelona, fet per l'arquitecte Antoni Rovira i Trias, on es diu el següent: "El sistema de construcció

3. Entre el 1820 i el 1852 es produeix un procés de despatrimonialització, segons el qual "els tradicionals drets que la Batllia General de Catalunya tenia sobre la sèquia en nom de la propietat eminent del monarca, se- rien adquirits per una Societat de propietaris relacionats amb els diversos aprofitaments de la sèquia. Així, tot i amb l'oposició de la Batllia General, el col·lectiu de propietaris finançarà en diverses fases entre 1822 i 1852 l'ampliació de les galeries de Montcada per tal d'augmentar les captacions" (Martín Pascual, 1999, p. 19).

que se proponen seguir consiste en construir unos muros á las margenes de dicha acequia formando un encajonado de cuatro metros de latitud por un metro y cinco centímetros de altura des de la solera hasta el arranque de la bóveda, sin contar una cimentación de setenta centímetros de profundidad por un metro cincuenta centímetros de grueso, cuya bóveda será trazada con un arco de círculo de sesenta grados, construida de ladrillo del grueso de treinta centímetros, rellenos los senos horizontal y en todo su trayecto se dejaran abiertos dos pozos de registro de planta cuadrada sin alterar en lo más mínimo la rasante de la solera de la acequia toda vez que los extremos del trayecto que consta de ciento cincuenta y seis metros son fijos” (Martín Pascual, 1999, p. 204). És evident, doncs, que el cobriment, el 1865, encara no s’havia dut a terme, tot i que sí s’havia projectat.

Finalment, el rec Comtal, almenys en el tram immediat abans d’entrar a la ciutat, a principis del segle xx es devia abandonar. Sobre els motius del seu abandó, un podria ser l’encariment que devia comportar netejar el rec Comtal des del seu cobriment, ja que això comportà haver de treure els llims i la brutícia pels diferents pous de registre, carregar tot allò que es treia, i portar-ho a abocadors. És evident, que aquesta neteja havia de ser molt més costosa que no pas llençar llims i brutícia al marge del rec Comtal, com es feia abans de cobrir-lo. A principis dels anys trenta del segle xx, una part del rec Comtal que havia quedat en desús fou localitzada amb motiu de les obres per a la construcció de l’estació de ferrocarril de l’Arc de Triomf. Els diferents problemes plantejats a l’època, a l’hora d’expropiar als propietaris d’unes cases, van portar a reaprofitar l’antic traçat del rec Comtal com a passadís d’accés a l’esmentada estació.

ELS CAMINS D’ENTRADA A LA CIUTAT

A banda de la presència del traçat del rec Comtal, els elements més característics que pogueren estudiar-se en aquest lloc foren les restes de dos dels camins que, des de llevant es dirigien a l’entrada de la ciutat a través del portal Nou: la via de Ribes i la via d’Horta.

A partir de la primera meitat del segle XIII, s’iniciaren en aquesta zona un seguit d’actuacions que consolidaren en certa manera un procés d’organització i de definició dels usos de l’espai. La consolidació del traçat del rec Comtal i de dues vies de comunicació, la via de Ribes i la via d’Horta, implicaren essencialment la creació d’un espai edificat situat a la zona que hi ha entre ambdós camins, que s’inicià a principis del segle XIII i que es mantingué, tot i que amb algunes reformes fins al segle xv, amb alguna nova edificació que funcionà als segles XVI-XVII.

Tot i això, la seva existència no ha d’interpretar-se com l’inici d’un procés d’urbanització de la zona, sinó més aviat com a reflex de l’existència d’un/uns edifici/s de caràcter singular, amb unes funcions determinades que no ha estat possible d’interpretar.

La via de Ribes (mitjan segle XII – mitjan segle XVII)

- La via de Ribes a mitjan segle XII – primera meitat del segle XIII.

L’existència de la via de Ribes cal relacionar-la indubtablement amb el traçat de l’antic camí romà que, provinent del nord, es dirigia cap a la ciutat de Barcelona entrant al recinte de les muralles pel costat est. L’itinerari d’aquest camí fou conegut en època

medieval com a “via Francisca”, una denominació que feia clara referència al fet que era la via que menava cap a França. Posteriorment, en època moderna fou denominada via de Ribes. De la seva existència podem encara trobar-ne un petit tram fossilitzat dins l’urbanisme actual de la ciutat, just al costat nord del solar on s’ubicava la intervenció (carrer de Ribes).

Ja des dels seus orígens, l’itinerari principal de la via entrava al pla pel pas de Montcada, a la vall del Besòs i el seu traçat restà perpetuat entrant a la ciutat pel carrer del portal Nou —una porta de la muralla medieval construïda el 1295—, seguia pel carrer dels Carders, el carrer dels Corders i el carrer de la Bòria als ravals medievals, i a l’altra banda de la ciutat romana, pels carrers de la Boqueria i de l’Hospital (Banks, 1992).

Malgrat la indubtable relació d’aquestes restes amb l’antic camí d’entrada a la ciutat, el registre arqueològic efectuat no aportà cap evidència d’estratigrafia o de nivells d’ús anteriors a la segona meitat del segle XII.

Es documentaren un total d’11 capes de pavimentació, amb els corresponents nivells de terraplenament, que cronològicament van de mitjan segle XII fins a mitjan segle XVII. En termes generals i amb algunes excepcions, els paviments de la via eren de factura senzilla on prevalia essencialment l’eficàcia i la funcionalitat.

En cap de les fases documentades pogué identificar-se l’amplada total de la via atès que els seus límits pel costat est s’estenien més enllà dels límits de la intervenció.

A partir del primer nivell de pavimentació, disposat sobre l’estrat geològic, s’identificaven successives capes de terra sobreposades que definien de forma més o menys clara les contínues tasques de reparació-reposició dels paviments de la via, un fet totalment lògic tenint present la degradació a què devien estar sotmesos els paviments com a conseqüència de l’ús continuat del camí.

El límit oest de la calçada de la via en aquesta fase se situava al punt on posteriorment, al segle XIII, es construï la línia de façana est d’una edificació, un punt on probablement, al segle XII ja s’hi havia situat algun mur o estructura de delimitació entre l’espai del camí públic i la zona de necròpolis, situada a l’oest de la via de Ribes.

És també probable que aquesta estructura divisòria hagués actuat paral·lelament com a mur de contenció tenint en compte la diferència de nivells que hi ha entre ambdues zones.

Tenint en compte aquesta cronologia, es planteja la incògnita sobre si en aquest lloc la cronologia inicial de la via corresponia realment al segle XII, si contràriament havia existit una traça anterior que havia estat eliminada a causa dels rebaixos fets al segle XII o bé si es produí una certa desviació del traçat de l’antic camí romà en aquest punt del seu itinerari. Per les dades arqueològiques sembla més probable la hipòtesi sobre actuacions de neteja i rebaix de la zona de calçada, que haurien provocat la desaparició dels paviments més antics de la via.

A partir del segon nivell de calçada (de la segona meitat del segle XII) els nivells següents presenten de forma gairebé contínua l’existència d’una conducció d’aigua associada a la via. La seva presència condicionarà i modificarà també els límits de ponent de la via ja que, a partir d’aquest moment, no arribarà fins a l’extrem oest on es trobava el mur de contenció i delimitació, sinó uns metres més enrere, on la via compartirà espai, des d’aquest moment i fins a mitjan segle XIII, amb aquesta sèquia que serà reparada i renovada de manera coetània a les noves fases de pavimentació.

Com hem dit, aquesta dualitat via - sèquia es mantindrà en l'estratigrafia fins a mitjan segle XIII, moment en el qual l'existència d'una edificació adjacent implicarà també la creació d'un nou sistema de serveis associats a la zona d'hàbitat. La tipologia d'aquesta sèquia en totes les seves fases presentava una factura molt simple, a base d'una cubeta definida pels mateixos nivells de paviment i per una línia de lloses verticals al llarg del traçat. La darrera fase constructiva associada sempre a les successives capes de pavimentació, presentava la peculiaritat de tenir una estructura de pedra, molt rudimentària, que a manera de passera devia permetre creuar el canal a cel obert de la sèquia. L'existència d'aquest element ha de relacionar-se ja amb una fase de convivència entre el traçat de la via i la construcció d'una edificació al costat oest d'aquesta, creada a la primera meitat del segle XIII.

- La calçada de la via de Ribes i les transformacions dels sistemes de captació d'aigua a la segona meitat del segle XIII.

L'espai que, entre mitjan segle XII i la primera meitat del segle XIII, havia estat ocupat per una sèquia a cel obert serà terraplenat i s'hi construirà una nova canalització de factura mixta: al sud, construïda en obra i al nord definida per un canal excavat a cel obert situat davant la façana est de l'edifici annex a la via de Ribes. Funcionalment, aquesta canalització mostrava un pendent sud - nord, igual com en cadascuna de les fases de l'antiga sèquia, i permetia així una circulació d'aigua en sentit contrari a la ciutat.

Aquesta aigua devia circular en direcció a les estructures d'hàbitat, on era aprofitada. No podem descartar tampoc que pogués tractar-se d'una canalització de sortida d'aigües residuals cap a l'exterior de les edificacions. Aquest fet podria relacionar-se amb l'existència d'una canalització secundària i coetània, construïda amb parets de pedra poc escairada, lligades amb morter de calç. El canal de circulació presentava una solera de rajoles de fang cuit, lligades amb morter, i definia una orientació est-oest, transversal a l'altra canalització, amb un pendent cap a l'oest en direcció a l'interior de les estructures domèstiques. No presentava, però, un contacte físic directe amb la canalització principal (en direcció sud-nord) tot i que n'era estratigràficament coetània.

- El canal d'abastiment d'aigua neta a la ciutat. Segona meitat del segle XIII.

També aquí es construí una canalització amb característiques constructives i funcionals notablement diferenciades. La creació d'aquest nou canal anà també paral·lela a la renovació del paviment de la calçada. Tècnicament, l'estructura formava una unitat estructural que donava lloc a una construcció molt sòlida i compacta, amb una qualitat tècnica realment alta, sobretot en comparació amb la de la resta d'estructures de canalització d'aigües.

La coberta era definida per una volta de pedres embegudes en calç, que formava un arc rebaixat. Sobre aquesta volta, s'hi col·locà un recobriment de pedruscall lligat amb morter de calç, sorres i graves, que li donaven una altíssima consistència. Les parets que definien el canal, es bastien a base de carreus ben escairats disposats en filades horitzontals i lligats amb morter de calç. La base era formada per una capa de pedra i pedruscall lligat amb morter de calç. Tot l'interior de la canalització presentava un recobriment de morter destinat a la total impermeabilització de l'interior de l'estructura.

Figura 1. Canalització d'abastament d'aigües netes documentada en el traçat de la via de Ribes (segona meitat del segle XIII)

La funció d'aquesta estructura fou indubtablement el transport d'aigua neta i apta per al consum, exclouent totalment la possibilitat que es tractés d'un element associat al sistema de clavegueram. Per altra banda, el pendent que definia era descendent, de nord a sud, és a dir, en direcció a la ciutat, contràriament a la resta de canalitzacions documentades en aquesta zona de la via.

La canalització esdevé, doncs, un element que indicaria un sistema planificat de captació i transport d'aigua neta per al consum intern de la ciutat de Barcelona que devia entrar en funcionament a partir de la segona meitat del segle XIII. Desconeixem el moment d'anul·lació d'aquesta estructura, ja que en la totalitat del tram documentat no s'identificava cap alteració, ni rebliment de l'interior i era respectada per totes les estructures posteriors, incloent, fins i tot, les fonamentacions i serveis construïts arran de les edificacions de l'Eixample. El fet que el traçat de la canalització se situï sota una via pública de primer ordre, refermaria la hipòtesi sobre la seva funció d'abastiment a part de la població. De fet, la importància i perduració d'aquesta estructura devia ser notable ja que, com veurem més endavant, un segle després se senyalitzà el seu traçat mitjançant la col·locació, sobre els paviments posteriors de diverses rodes de molí alineades que marcaven exactament la seva posició al subsòl.

- La via de Ribes al segle XIV. La reorganització de l'espai davant la façana de les edificacions.

Les transformacions que afectaren durant el segle XIV l'edificació arran de la via, implicaren també canvis en l'espai immediat situat entre els límits de la via i la façana de l'edificació, un lloc on fins aleshores s'hi localitzaven les canalitzacions associades a l'ocupació de l'últim terç del segle XIII.

S'identifica ara un desplaçament cap a l'est de les pavimentacions de la via de Ribes, en una distància d'uns tres metres, un fet que separava encara més la calçada dels murs de façana de la zona edificada. Aquest procés implicà paral·lelament l'anul·lació de la canalització mixta anteriorment existent i de la secundària, sobre les quals es produirà un nou terraplenament per a la col·locació d'una nova pavimentació. Paral·lelament a aquest paviment de l'espai intermedi es crearà també un nou paviment a la via. Tot aquest procés se situa cronològicament a la primera meitat del segle XIV.

La separació entre les dues línies de paviment esdevindrà clarament diferenciada per la col·locació d'una alineació de moles reaprofitades a les quals es lliuraran per igual els dos paviments. Aquesta disposició de les moles senyalitzarà alhora el punt de situació i el traçat de la canalització d'aigües netes construïda a la segona meitat del segle XIII i que indubtablement encara devia estar en funcionament.

Així mateix el paviment d'aquesta zona a tocar de la via incloïa la presència de dos enllosats, coetanis a l'alineació de moles, al paviment de la via i al nivell de circulació de terra premsada. Cal considerar que formaven part del traçat de la via, tant per la seva fàbrica com pel fet que un dels dos cobria directament la conducció d'aigua, un element de caràcter públic. Aquesta diferenciació entre paviments de la via i la zona immediata a l'edificació, tornarà, però, a canviar a la segona meitat del segle XIV, quan es produí un nou trasllat de la línia de calçada, que es desplaçarà fins a carregar directament en els murs de façana de les edificacions i els seus espais associats.

Figura 2. Alineació de moles que indicava sobre la calçada de la via de Ribes, el traçat del canal d'abastament d'aigua neta

Figura 3. Sèquia de derivació d'aigües del rec Comtal. Construïda al segle XIII arran de la via d'Horta, perdurà fins al segle XVII

- La via de Ribes als segles XV-XVII

Posteriorment, la via de Ribes va ser pavimentada de nou. En aquesta ocasió es va preparar el terreny col·locant-hi un nivell de sorra, damunt del qual es col·locaren un seguit de pedres ben tallades i de forma allargada, d'una longitud variable entre 30 i 110 cm, i una amplada de 20 cm. Aquestes pedres servien per delimitar unes quadrícules de 170 per 170 cm, de mides interiors, omplertes amb pedres de diferents mides i formes, sense treballar, que s'encaixaven a l'interior de les quadrícules, i tenint almenys una cara prou plana, que és per on se circulava. Els espais que quedaven entre les diferents pedres eren omplerts amb pedruscall, i no s'ha constatat la presència de cap mena de lligam entre les diferents pedres d'aquesta pavimentació. Si bé no s'ha pogut documentar tota l'amplada de la via, cal assenyalar que s'ha pogut determinar com a mínim una amplada de tres d'aquestes quadrícules de 170 per 170 cm, a les quals cal afegir el gruix de 20 cm de cada línia de delimitació, és a dir de fins a quatre línies paral·leles entre elles. A partir d'aquestes dades, per tant, podem establir una amplada mínima de la via de Ribes de 5,90 metres.

Aquesta pavimentació devia estar en ús bastant de temps, atenent els esforços esmerçats en la seva realització, així com la seva bona planificació. A més, la reparació d'algun dels seus trams, no amb pedra sinó amb terra, ceràmica i pedruscall, tot ben piconat, també apunta a la seva utilització en un moment en què ja no es treballava ni de la mateixa manera, ni amb els mateixos materials, que en el moment de la construcció d'aquesta pavimentació, la qual s'ha de situar en un context de cap al segle XV-XVI.

Ja al segle XVII, es documenta un nou nivell de circulació amb terra, ceràmica i pedruscall, tot ben piconat, i estrictament documentat damunt el paviment empedrat que acabem de descriure. Aquest darrer nivell de circulació ha permès documentar materials d'un context de mitjan segle XVII.

Amb relació als nivells de circulació posteriors a aquest darrer nivell, en desconeixem l'existència i les possibles característiques pel fet que les obres en aquest solar en el moment d'iniciar la intervenció arqueològica, ja n'havien fet importants rebaixos sense la presència de cap arqueòleg, rebaixos que en ocasions afectaren els soterranis de les edificacions del darrer moment, però que en altres ocasions afectaren una estratigrafia que no es va poder documentar perquè ja havia desaparegut en el moment d'iniciar-se la intervenció arqueològica. No obstant això, també cal dir que, al segle XIX, s'alterà la topografia de la zona, ja que es van fer importants moviments de terres, amb motiu de l'inici de la urbanització de l'Eixample, on la construcció d'un gran col·lector afectà una part de l'antiga via de Ribes, concretament la part més propera a l'actual carrer Roger de Flor.

La Via d'Horta (segles XIII – XVI)

- La Via d'Horta

En contacte directe amb el mur de contenció est del rec Comtal, situat a la zona est del solar i seguint en paral·lel el seu traçat, es conservaven les restes d'un altre camí antic d'entrada a la ciutat a través del portal Nou: la via d'Horta. El traçat documentat d'aquesta via, permeté interpretar una seqüència arqueològica que anava des del segle XIII fins al segle XVI.

Figura 4. Calçada empedrada de la via d'Horta (segle XIV)

Els resultats arqueològics obtinguts de l'excavació del solar difereixen sensiblement de les dades aportades per les fonts documentals, ja que l'existència d'aquesta via la trobem documentada ja al segle XI.

Malgrat aquestes evidències escrites, en el tram excavat de la via no s'han identificat evidències del seu traçat anteriors al segle XIII, un fet que, com en el cas de la Via de Ribes associem a actuacions de neteja i rebaixos en el traçat esdevinguts al segle XIII.

Des dels nivells arqueològics inferiors i més antics, associats cronològicament al segle XIII, es constata una continuada i ininterrompuda evolució de traçat de la via, tot i que en alguns casos varià lleugerament les seves dimensions en amplada.

Pogué identificar-se una seqüència formada per aproximadament vuit capes de pavimentació, amb els corresponents nivells de terraplenament, totes elles, excepte una, amb característiques molt semblants i constituïdes per terres de matriu argilosa barrejada amb grava o sorra, molt compactades. En alguns d'aquests nivells podien identificar-se les traces de l'empremta deixada per les roderes.

Entre els primers paviments del segle XIII i les pavimentacions de finals del segle XIV, la traça de la via fou objecte d'una modificació de la seva amplada en la seva meitat nord i d'un canvi en el mur que la delimitava pel costat est.

De fet, aquesta estructura corresponia funcionalment a la línia d'una sèquia de conducció d'aigua, que a la part central de la via es desviava 90° en direcció est. A finals del segle XIV, l'estructura d'aquesta sèquia fou amortitzada i substituïda per una nova

Figura 5. Rec Comtal reaprofitat com a passadís per als vianants que accedien a les vies del tren, a l'estació de l'Arc de Triomf, un cop retirada la volta que a finals del segle XIX cobrí el rec. A la imatge s'observa l'arc nord del pont construït el 1677, i sota aquest, el sostre que es construï quan el rec Comtal s'integrà com a passadís d'accés a les vies. Aquest darrer es comença a documentar a partir d'aquest pont, on l'antiga volta del rec ja ha desaparegut. Fotografia: Jordi Aguelo

conducció, construïda al costat mateix i que paral·lelament actuarà com a nou mur de delimitació de la via desplaçant-se uns metres cap a l'est.

El procés de transformació de la via serà especialment evident a partir de finals del segle XIV, moment en el qual es produí la substitució de l'antiga sèquia, però també la col·locació de l'únic paviment empedrat. La consistència d'aquesta pavimentació i la seva resistivitat són evidents si tenim present que perdurà gairebé íntegra al llarg dels segles XV i XVI fins a principis del segle XVII, període en el qual s'hi van fer algunes reformes mantenint, però, els nivells de circulació.

- La sèquia paral·lela a la via d'Horta. Segles XIII - XVII

L'evolució i transformació de l'estructura d'una sèquia paral·lela al camí es produïx gairebé sempre coincidint amb les fases més importants de transformació de la via d'Horta i els elements que s'hi relacionen. La sèquia acompanyava el traçat de la via en un tram d'aproximadament 13 metres, a la meitat nord del camí, punt en el qual la sèquia girava uns 90° i es desviava cap a l'est.

De la sèquia primitiva només se'n conservaven algunes restes: una part del fonament del mur sobre el qual recolzava el canal i un petit testimoni en el punt on es produïa el gir cap a l'est. En aquest darrer punt pogué observar-se la seva forma constructiva formada per dos murets de delimitació, construïts a base de petits carreus de pedra lligats amb morter de calç blanca, que delimitaven una solera d'obra a base de fragments de petites pedres disposades en pla i lligades amb morter de calç. L'estructura era coberta per lloses rectangulars.

A finals del segle XIV, l'estructura del nou canal era molt similar a l'anterior. S'hi identificaven, però, diverses reparacions que anaven des del segle XIV fins al segle XVII. Aquestes se situaven sobretot en el punt on es localitzava el gir de 90° cap a l'est, un fet que semblaria indicar l'especial problemàtica de la curvatura amb l'existència de constants filtracions o pèrdues d'aigua.

Segons les dades arqueològiques l'amortització definitiva de la sèquia es produí en un moment indeterminat del segle XVIII, després que fos anul·lat el traçat de la via d'Horta i probablement coincidint amb la construcció del pont de 1775 sobre el rec Comtal.

LES EDIFICACIONS MEDIEVALS

El primer moment constructiu. Inicis del segle XIII

Correspon a principis del segle XIII el primer moment de transformació de l'entorn de l'espai situat a l'oest de la via de Ribes, una acció constructiva que implicà la fi de la necròpolis altmedieval, amb un canvi radical en els usos de l'espai. Les restes constructives correspondrien a una edificació de planta rectangular, orientada NS-EW i delimitada a llevant per una línia de façana encarada directament al traçat de la via de Ribes. Coetàniament a la presència d'aquestes estructures constructives arran de la via de Ribes, s'evidenciava arqueològicament l'existència d'altres restes similars, annexes al mur de delimitació est de la via d'Horta, en el tram que uns metres més a l'oest circulava paral·lel al camí de Ribes.

Figura 6. Planta del pont construït damunt el rec Comtal el 1775. A la part baixa de la imatge, s'observa el pas reservat per als vianants, fruit d'una ampliació feta a finals del segle XVIII, o més probablement, a la primera meitat del segle XIX. Planimetria: Xavier Carlús. Digitalització: Ignasi Camps

En el sector situat arran de la via de Ribes pogueren identificar-se un conjunt de murs interiors que organitzaven l'espai dins de l'edificació, unes estructures internes que posteriorment foren eliminades.

Segons les dades arqueològiques, l'organització interior d'aquesta edificació es constituïa en dues cotes diferenciades de pavimentació, tal i com s'identificava a partir de l'alçada diferent on es disposaven els nivells d'ús. Cal afegir també la presència de les restes d'una pilastra localitzada al centre de les estances. Malgrat el seu estat d'arrasament, pogué interpretar-se la seva relació amb la fase de la primera meitat del segle XIII i una funció relacionada amb el sistema de coberta de l'edificació.

Pel que fa a les estructures d'una edificació existents arran del traçat de la via d'Horta, en el seu costat de llevant, el seu estat d'arrasament permetia poques interpretacions i associacions respecte de les que s'identificaven arran de la via de Ribes. Malgrat això, la conservació dels estrats residuals inferiors semblava determinar que es tractava d'edificacions cronològicament contemporànies, iniciades a la primera meitat del segle XIII i que devien funcionar com a tal fins ben entrat el segle XIV o fins al segle XV.

Aquest fet es constata per la presència de restes de dues clavegueres, d'alguna sitja i de restes de murs i nivells de paviment.

Així mateix, la precarietat d'aquestes restes i la seva fragmentació no permeten interpretar l'existència de línies constructives clares i relacionades entre si que poguessin definir línies de façana o perímetres d'una edificació. En tots els casos, les restes constructives esdevenien residuals, amb molt poca potència conservada i amb notables mutilacions que trencaven l'alineació, el contacte o la relació amb altres estructures.

Les reformes de la segona meitat del segle XIII

El procés de transformació i evolució dels edificis creats a la primera meitat del segle XIII s'identificava exclusivament en les restes situades arran del traçat de la Via de Ribes, un lloc on es conservava una seqüència estratigràfica clara i successiva.

En aquesta zona, a partir de mitjan segle XIII s'evidenciava una important transformació de l'edifici original gràcies a l'amortització de l'obertura original i la creació d'una línia contínua de mur. La situació de la nova porta es traslladà uns dos metres més al sud, en el mateix mur de façana est.

Tot i això, aquesta nova fase no implicà grans canvis en l'organització i distribució interior de l'edifici ja que es mantingueren els murs interiors. Aquestes reformes estructurals es relacionaven amb dos nivells de paviment, ambdós formats per capes de terra premsada.

El segle XIV. La reorganització de l'espai interior de l'edifici

Dins el marc del segle XIV, es produí novament un important procés reformador de les estructures d'hàbitat. En aquest cas, els canvis afectaren tant els murs perimetrals que delimitaven l'espai d'hàbitat com, sobretot, les estructures interiors de l'edifici.

Es documentava en primer lloc un realçament del mur de façana est, una estructura que, recordem-ho, ja fou modificada a la segona meitat del segle XIII. Per altra banda, el mur perimetral sud fou substituït parcialment per una nova estructura mural i s'eliminaren definitivament els envans de distribució interior creats a la primera meitat del segle XIII.

L'interior de l'edifici presentava tres nivells de paviment associats a aquesta fase, tots formats per nivells de terra piconada amb algunes parts enlluïdes amb morter de calç. Cadascun d'aquests s'associava a l'estructura d'una llar de foc que canvià lleugerament la seva estructura a mesura que s'anaven modificant els nivells de paviment.

Només el nivell inferior del paviment associat a la fase del segle XIV presentava evidències d'algun tipus de compartimentació a l'interior de l'edifici. Concretament, s'hi associaven un total de vuit forats de pal que definien una "L" que devien delimitar un espai tancat de forma rectangular dins el qual s'hi localitzava precisament la llar de foc.

Els nivells d'ocupació del segle xv

El nivell superior de pavimentació del segle XIV, es trobava reblert per nivells de terraplenament associats a les noves reformes del segle xv. En aquest moment, però, es mantingueren totes les estructures perimetrals existents, excepte el mur de tancament nord, que fou amortitzat. Aquest fet implicà necessàriament un desplaçament del tancament nord de l'edifici al segle xv, tot i que en cap moment se'n pogué identificar cap vestigi.

Els nivells de terraplenament tenien com a objectiu principal l'augment de la cota de circulació per tal de facilitar la construcció de nous murs de divisió interior que, al segle xv, tornaran a definir els diversos àmbits de l'edifici.

S'identificava l'existència de quatre àmbits, amb les corresponents obertures que permetien el pas entre si. El nombre de compartimentacions, però, no ha de considerar-se com a definitiu, atesa la conservació parcial de l'edifici.

Respecte a les pavimentacions associades a l'ocupació del segle xv, es documentà únicament l'existència d'un paviment de calç de bona qualitat i molt compacte.

Les sitges d'emmagatzematge

Entre els segles XIII i XIV, a la part nord-oest de les zones ocupades pels edificis, s'hi localitzaven algunes sitges d'emmagatzematge que cronològicament han de considerar-se coetànies a l'existència d'una zona edificada, potser relacionades amb una àrea dedicada especialment a l'emmagatzematge de gra. No podem oblidar que el territori proper hauria estat ocupat en època medieval per camps de conreu o zones d'horta i que en una zona molt propera s'hi devia situar un molí, unes activitats que directament o indirectament requerien de sistema d'emmagatzematge dels excedents agrícoles. En aquesta part esmentada es documentaren un total de tres sitges excavadades al subsòl, totes de cos globular i fons còncau, amortitzades per diversos rebliments datats al segle XIV.

La desaparició de les edificacions i el canvi d'usos de l'espai a partir del segle XVI

Per motius que ens són totalment desconeguts, aquesta zona edificada a la primera meitat del segle XIII fou totalment transformada amb la desaparició dels edificis i es produí un canvi radical dels usos de l'espai, que a partir del final del segle xv passaran a ser usos de caràcter secundari i totalment desvinculats de la presència d'edificis.

Fou en aquest moment quan en aquesta zona es generaren un gran nombre de fosses excavadades al subsòl i distribuïdes per tota la zona central del solar, un fet que denota la coexistència impossible d'aquestes fosses amb els edificis anteriors.

Figura 7. Imatge del paviment de pedra de la via de Ribes, de cap al segle XVI. Fotografia: Jordi Aguelo

LES FOSSES D'EXTRACCIÓ D'ARGILES. FINALS SEGLE XV – SEGLE XVI

A partir de la segona meitat del segle XV, coincidint amb els darrers nivells d'ocupació de l'interior dels espais edificats, s'inicià l'obertura d'una sèrie de retalls circulars o irregulars, de dimensions variables que afectaven clarament l'estratigrafia baixmedieval associada als espais d'hàbitat. Aquestes fosses presentaven rebliments amb cronologies que van des de finals del segle XV fins al segle XVI i es documentaven distribuïdes de forma aleatòria per tot l'espai intermedi existent entre la via d'Horta i la via de Ribes.

Tant per la seva forma irregular com per les seves dimensions i les característiques del seu rebliment, sembla clar que havien de respondre a una activitat relacionada amb l'extracció d'argiles, utilitzades tant per a la fabricació de ceràmica com per a tasques relacionades amb la construcció. Aquest és un fet conegut en altres zones de Barcelona on s'han identificat grans retalls excavats al subsòl que foren reblerts amb terra i gran quantitat de fragments ceràmics d'una cronologia molt concreta. (Fàbregas, Subiranas, 2001). Es tractaria, per tant, de processos d'extracció que devien implicar de forma gairebé immediata el reompliment de la fossa, aprofitant-la com a abocador, sense produir-se un procés progressiu, més o menys lent d'amortització.

*Figura 8. Detall de la planta del pou associat a la casa dels segles XVI-XVII.
Fotografia: Jordi Aguelo*

EDIFICACIONS I PRODUCCIONS DELS SEGLES XVI-XVII

Prop de la via de Ribes, al nord del solar excavat, s'hi documenta, tot i que molt mal conservat, un altre edifici, construït entre l'esmentada via i el rec Comtal, en una zona en què al període medieval s'hi localitzaven diferents sitges que, tot i que algunes contenen en el seus estrats d'amortització materials romans residuals, no semblen poder ser datades d'època romana, a causa de la presència, també, de materials de contextos cronològics més moderns.

L'edifici esmentat és delimitat per murs de pedra i morter, i no ens han arribat els seus nivells de circulació. El seu moment de funcionament, malgrat la mala conservació en què ens ha arribat, permet establir, pels materials ceràmics associats a aquesta, que devia funcionar al segle XVI i la primera meitat del segle XVII. Associada a aquesta casa es documenta un pou de planta circular, fet amb pedra i morter a la part superior, i retallant el sòl geològic a les cotes inferiors. Aquest pou és amortitzat a la primera meitat del segle XVII. També amb aquesta casa, probablement, cal relacionar l'activitat agrícola de regadiu esmentada a l'apartat centrat en el rec Comtal, que també interrompé la seva activitat a mitjan segle XVII.

D'altra banda, al marge de les estructures construïdes d'aquest període, hem volgut fer esment de la presència d'alguns materials ceràmics documentats en diferents estrats d'aquesta excavació que permeten documentar l'arribada de diferents produccions fora-

nes i que reflecteix els circuits comercials de l'època. Així s'han documentat diferents produccions procedents de Montelupo, de Faenza, de la Ligúria, i de la zona de Provença-Llenguadoc. Procedents de Montelupo s'han documentat mostres de les produccions amb decoració *a nastri spezzati* (segle XVII), de *spiralí e monticelli* (finals del segle XVI i segle XVII), *a losanghe* (segle XVI – inicis del segle XVIII), policroma figurada (finals del segle XVI – primera meitat del segle XVII), i *a blu graffito* (finals del segle XVI i segle XVII). Les produccions de Faenza són pràcticament inexistentes en aquesta excavació, però s'ha pogut documentar la presència d'alguna mostra d'aquestes produccions de l'Emília-Romanya, concretament de la *bianchi de Faenza, stile compendario* (segle XVII). En relació a la Ligúria, s'han documentat diferents mostres de produccions amb decoració *a blu berettino* (segona meitat del segle XVI – primer quart del segle XVII), i de *bianco e blu*, del mateix moment cronològic. I finalment de la Provença-Llenguadoc, es documenta alguna mostra amb decoració *à la plume* (segle XVII). Cal assenyalar que les produccions lígurs i les de Montelupo apareixen en força estrats diferents, mentre que les produccions de Faenza i de la Provença-Llenguadoc són molt escasses en aquesta excavació.

LA CONSTRUCCIÓ DE L'EIXAMPLE. SEGLE XIX

L'aprovació del pla Cerdà el 1859, comportà la reparcel·lació de l'espai que històricament havia estat fora muralles, però també comportà importants alteracions topogràfiques amb importants aportacions de terres per terraplenar el terreny, com s'evidencia en els aproximadament tres metres de diferència de cota de circulació existents entre la via de Ribes documentada, i l'actual avinguda de Vilanova que hi passa pel damunt. Aquests anivellaments es devien fer entre l'aprovació del pla el 1859 i la inauguració de l'Exposició Universal a Barcelona l'any 1888, a la qual s'accedia per l'Arc de Triomf.

En aquest mateix context cronològic cal situar la construcció d'un gran col·lector situat a l'inici de l'Eixample, a tocar del carrer Roger de Flor. Aquest col·lector, probablement cal identificar-lo amb la "cloaca colectora" de la que es parla a l'informe de l'arquitecte Rovira i Tries, en el marc del projecte de soterrament del rec Comtal. Si és així, la construcció del col·lector documentat al solar de l'avinguda Vilanova, 3-11 / carrer Roger de Flor, 39-43, cal situar-la entre el 1860, un cop publicat el Pla Cerdà, i el 1865, any de redacció de l'informe de l'arquitecte Rovira i Tries.

La identificació d'aquest col·lector, a més, permet establir la part del rec Comtal que fou coberta poc després del 1865, ja que en el projecte esmentat es diu textualment que es vol "cubrir la acequia condal frente á la expuerta nueva, desde la cloaca colectora hasta la antigua Muralla de esta capital" i més endavant concreta que l'objectiu és "habilitar la gran via denominada del paseo de Sant Juan que confluye con la calle de Ronda", i que per això "el Ayuntamiento de esta ciudad tiene acordado cubrir el trozo de acequia que media desde la cloaca colectora del ensanche, hasta á las derruidas murallas de la expuerta nueva por el punto donde dicha acequia interna dentro de la antigua ciudad" (Martín Pascual, 1999, p. 204). És a dir, s'està referint a tot l'espai ocupat pel rec Comtal que va des de l'actual carrer Roger de Flor, on trobem la claveguera col·lector esmentada, fins a les antigues muralles medievals, i per tant al cobriment del rec Comtal del solar objecte d'aquesta intervenció arqueològica.

A l'altra banda del rec, és a dir, a l'oest del rec Comtal, i datable de la segona meitat del segle XIX o d'inicis del segle XX s'han documentat diferents retalls d'extracció d'argiles amortitzats amb escòria i rebuig de material de construcció ceràmic, com ara teules deformades. Aquests retalls cal relacionar-los amb un petit forn, el qual es troba proper a aquests i amortitzat per diferents estrats, entre els quals s'hi documenta la UE 1012, on s'ha documentat la presència de diferents maons refractaris amb marca impresa. Concretament s'han documentat les marques RAMSAY i ROBSON, i una tercera acabada en R. La marca RAMSAY identificava l'empresa anglesa H.G. Ramsay & Company, localitzada a Newcastle-on-Tyne, la qual produí maons refractaris entre el 1789 i el 1925 (Gurcke, 1987, p. 73). La marca ROBSON identificava l'empresa anglesa de Robert and William Robson, localitzada també a Newcastle-on-Tyne, la qual produí maons refractaris entre el 1863 i el 1908 (Gurcke, 1987, p. 73). Finalment, la marca [...]R com es pot suposar planteja bastants més problemes d'identificació. Malgrat tot, com que tant RAMSAY com ROBSON són empreses localitzades a Newcastle-on-Tyne que produïen maons refractaris al llarg del segle XIX i principis del segle XX, probablement aquesta marca [...]R hauria de correspondre a una tercera empresa localitzada a Newcastle-on-Tyne que també fabricués maons refractaris en aquest període. Aquest és el cas de l'empresa de Thomas Carr & Son, la qual utilitzava com a nom de marca TCARR, i que produí els seus maons entre el 1827 i el 1918 (Gurcke, 1987, p. 74). Per tant, probablement, i com a hipòtesi, plantejem que la marca [...]R s'hagi de llegir [TCAR]R. Totes tres companyies i les seves corresponents marques es troben documentades no només a Barcelona sinó també a Califòrnia. En el cas dels maons RAMSAY, cal dir que tradicionalment s'utilitzaven com a llast per equilibrar els vaixells, i la seva existència és prou coneguda arreu del món. Així, per exemple, s'han localitzat maons amb la marca RAMSAY a l'hospital de l'Illa del Rei (Maó, Menorca), a Cobija (Xile), a Califòrnia (Estats Units), en el llit d'un riu prop de Porth Arthur, a Tasmània; a Yong St. prop del Port Olímpic de Portsmouth (Kingston, Ontàrio), a Newfoundland o Terranova (Canadà), al sud de Polònia, a Noruega, a Austràlia, etc. L'amortització d'aquest forn, per tant, permet afirmar que aquest devia desenvolupar la seva activitat durant la segona meitat del segle XIX o principis del segle XX, probablement amortitzat abans del 1908, moment en què es deixen de produir els maons ROBSON, però mai abans de 1863, moment d'inici de la producció d'aquests mateixos maons, i dins el marc de construcció de l'Eixample. L'activitat que testimonia aquest, ens fa plantejar que el solar que ha estat objecte d'aquesta intervenció devia estar totalment o parcialment sense edificar fins a finals del segle XIX, o potser fins a la primera dècada del segle XX, tot i que l'illa ja s'hagués començat a edificar amb anterioritat.

Finalment cal dir que els terraplenaments, almenys els l'est del rec Comtal, dels quals hem parlat a l'inici d'aquest apartat, es devien fer, després de tot el que acabem d'exposar, probablement durant els anys setanta del segle XIX.

LA CONSTRUCCIÓ DEL FERROCARRIL. SEGLE XX

Les obres de construcció del ferrocarril a inicis dels anys trenta del segle XX, comportaren nous moviments de terres en el solar de l'avinguda Vilanova, 3-11 / carrer Roger de Flor, 39-43. Aquestes obres toparen amb el problema d'haver d'expropiar algunes cases, concretament les ubicades entre el solar objecte d'aquesta intervenció ar-

queològica i el passeig de Sant Joan. La troballa de les antigues restes del rec Comtal, en el marc dels moviments de terres esmentats, així com les dificultats plantejades per les expropiacions indicades, portaren a plantejar que es pogués reutilitzar l'antic rec Comtal com a accés a les vies del tren. En aquests moments, el rec Comtal ja feia un cert temps que havia entrat en desús i es trobava reblert de fang tal i com es documenta gràficament en la documentació de l'època.

La intervenció arqueològica feta durant l'any 2009 ha permès certificar que, efectivament, el passadís per on circulaven els vianants per tal d'accedir a les vies del tren corresponia al traçat de l'antic rec Comtal, en el qual es practicaren un parell d'obertures per tal d'ubicar-hi les escales d'accés a les vies. Cal assenyalar que més enllà dels dos espais on es troben les escales, les obres dels anys trenta no afectaren les restes arqueològiques, ja que les obres de les vies del tren no es varen fer a cel obert, sinó ben al contrari, fent un túnel subterrani, motiu pel qual, l'estratigrafia arqueològica no fou afectada per les obres dels anys trenta.

CONCLUSIONS

Aquesta intervenció arqueològica, feta a les portes de la ciutat de Barcelona, concretament a l'avinguda Vilanova, 3-11 / carrer Roger de Flor, 39-43, convida a reflexionar sobre la riquesa arqueològica existent més enllà de les muralles de la ciutat.

A l'inici d'aquest escrit, parafrasejant a Philip Banks dèiem que "Fora de les muralles, el paisatge urbà estava dibuixat per la natura més que per la mà de l'home". Bé, després d'haver documentat en aquest solar l'existència d'una necròpolis altmedieval, diferents vies de comunicació i edificacions d'època medieval i moderna, l'existència de sitges i sèquies, a banda del mateix rec Comtal i els diferents ponts que el travessaven, és evident que aquest espai és clarament antropitzat i que la natura té poc a veure amb totes les construccions i activitats documentades.

És cert que la construcció de l'Eixample comportà una gran transformació de l'espai que ocupa el solar objecte d'aquesta intervenció arqueològica, una transformació que amaga tota l'activitat humana desenvolupada amb anterioritat. És cert, també, que aquestes terres, tant a l'antiguitat, com a l'època medieval i moderna, es trobaven fora de les muralles. Però també és cert, tal i com ho ha certificat aquesta intervenció arqueològica, que es desenvolupà una gran activitat humana al llarg del temps més enllà de les muralles de la ciutat de Barcelona, i aquesta activitat és constatable arqueològicament parlant.

BIBLIOGRAFIA

- ALTURO, J. (1985) *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (aproximació histórico-lingüística)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1985, doc. 403, p. 417-418.
- BANKS, PH. (1992) "De la prehistòria a la fi de l'època romana". A: *Catalunya Romànica*. Vol. XX: *El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 22.
- BAUCELLS I REIG, J. [et al.] (ed.) (2006) *Diplomatari de l'arxiu capitular de la catedral de Barcelona. Segle XI*. Barcelona: Fundació Noguera, 2006, p. 1315. (Diplomatari; 37)

- BELTRÁN, J. (2007) "Pisa arcaica i vaixel·la verda al segle XIII. L'inici de la producció de pisa decorad en verd i manganès a la ciutat de Barcelona". A: *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* [Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona], època II, núm. 03, (2007), p. 138-159.
- BELTRÁN, J.; MIRÓ, N. (2007) "Aportación al estudio de la cerámicas finas del Mediterráneo Oriental, Siria/Egipto, y China en Barcelona". A: *Atti XL Convegno Internazionale della Ceramica. Italia, Medio et Estremo Oriente: Commerci, trasferimenti di tecnologie ed influssi decorativi tra basso medioevo ed età moderna*. Savona-Albisola Marina, 11-12 maggio 2007, p. 7-15.
- BELTRÁN, J.; MIRÓ, N. (2010) "El comerç de ceràmica a Barcelona als segles XVI-XVII: Itàlia, França, Portugal, els tallers del Rin i la Xina". A: *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. [Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona], època II, núm. 06, (2010), p. 14-91.
- CARRERA, J. (1951) *La Barcelona del segle XVIII*. Barcelona, 1951.
- FÀBREGAS, M.; SUBIRANAS, C. (2003) "Intervenció arqueològica al Mercat de Sant Josep, La Boqueria (Barcelona)". A: *Actes del III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya..* Sant Cugat del Vallès: ACRAM, 2002, p. 325-330.
- GURCKE, K. (1987) *Bricks and Brickmaking*. Idaho: University of Idaho Press, 1987.
- HUERTAS, J. (2008) "La pisa arcaica i el conjunt ceràmic associat als primers moments del convent de Santa Caterina". A: *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. [Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona], època II, núm. 04 (2008), p. 106-114.
- HUERTAS, J. (2009) "Pisa arcaica i decorada en verd i manganès de la intervenció a la prolongació de l'avinguda de Francesc Cambó de Barcelona". A: *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d'Arqueologia Medieval*. [Barcelona: Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval], núm. 4-5 (Primera època. 2008-2009), p. 116-119.
- MARTÍN PASCUAL, M. (1999) *El rec Comtal (1822-1879). La lluita per l'aigua a la Barcelona del segle XIX*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1999.
- MARUGAN I VALLVÉ, C. M. (1993) "El Rec comtal i el regadiu medieval a Sant Andreu de Palomar: assaig d'aproximació paleopaisatgística". A: *IIIr Congrés d'Història de Barcelona: la ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història : Barcelona, 20, 21 i 22 d'octubre de 1993 : ponències i comunicacions*. Barcelona: Institut Municipal d'Història, 1993, p. 281-285.
- POUS I SERRA, M. [et al.] (1989) "A l'entorn del rec Comtal. Recordant l'exposició de 1987". *Finestrelles*. [Barcelona Centre d'Estudis Ignasi Iglesias], núm. 1 (1989), p. 17-107.